

Контекстуальна семантика назв осіб у романі В. Шевчука “Тіні зникомі”*Роботу виконано на кафедрі історії та культури української мови ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті висвітлено особливості контекстуального функціонування назв осіб у романі В. Шевчука “Тіні зникомі”, зв’язки лексичної та стилістичної семантики цих лексем як компонентів художнього тексту.

Ключові слова: стилістична семантика, контекстуальна семантика, ідіостиль.

Голоюх Л. В. Контекстуальная семантика наименований лиц в романе В. Шевчука “Тіні зникомі”.

В статье исследуются особенности контекстуального функционирования наименований лиц в романе В. Шевчука “Тіні зникомі”, связи лексической и стилистической семантики лексики как компонента художественного текста.

Ключевые слова: стилистическая семантика, контекстуальная семантика, идиостиль.

Goloyukh L. V. Contextual Semantics of the Common Names of People in the Novel “Tini Znykomi” by Valeriy Shechuk. The article analyzes the peculiarities of the common names of people, lexical and stylistic connections as the components of fiction in the novel “Tini znykomi” by Valeriy Shevchuk.

Key words: stylistic semantics, contextual semantics, idiosyncrasy.

Постановка наукової проблеми та її значення. У художньому творі лексичні одиниці виступають важливим текстотворчим і стилетворчим компонентом. Лінгвостилістика концентрує свою увагу передусім на вивченні лексичного складу мови письменника, оскільки саме слово посідає центральне місце в мові й тісно пов’язане з іншими мовними рівнями.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Загальнотеоретичні та ідіостилістичні проблеми вивчення художнього тексту, особливостей художньо-образного мовомислення письменників відображено у працях С. Я. Єрмоленко, А. П. Коваль, М. П. Кочергана, Л. А. Лисиченко, Л. І. Мацько, Л. І. Пустовіт, В. М. Русанівського, Н. М. Сологуб, Л. О. Ставицької, Л. І. Шевченко та ін. Звертаючись до мови історичних романів, сучасні лінгвісти торкаються проблеми функціонування лексичних одиниць (у тому числі пасивної лексики), тропів, фольклорних елементів тощо (І. К. Білодід, Л. Г. Скрипник, Г. П. Їжакевич, Л. С. Донець, Л. О. Пустовіт та ін.).

Дослідження ідіостилію В. Шевчука в українській лінгвостилістиці представлене окремими публікаціями в періодиці, а також кандидатськими дисертаціями О. О. Переломової та Т. В. Монахової, які зорієнтовані на розгляд лексичних домінант мовної картини світу письменника, зокрема художніх символів, а також на концептуальний аналіз мови письменника. Роман В. Шевчука “Тіні зникомі” не був об’єктом жодних лінгвістичних досліджень в українській лінгвостилістиці.

Актуальність статті зумовлена потребою дослідження номінацій осіб у лексичній структурі роману В. Шевчука “Тіні зникомі”.

Об’єктом статті є мова роману В. Шевчука “Тіні зникомі” як вербалізація художнього відтворення історії родини в контексті українського життя XVIII – початку XIX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У романі В. Шевчука “Тіні зникомі” номінації осіб відображають реальну соціальну структуру українського суспільства XVIII – початку XIX ст.

Мікрогрупа назв людей за професією і родом занять є найбільш чисельною. Вона об’єднує стилістично нейтральні назви: *маляр, садівник, пастух, коваль, історик, філософ, поет, правознавець, лікар* із позачасовою конотацією, яка конкретизується, набирає ознак мовного знаку певної епохи лише в контексті. Лексеми *кухнемейстер, управитель, дзвонар, пономар, бортник, ловчий, знахар, волхв, іконописець* та ін. є стилістично маркованими, оскільки інформують про часовий відрізок подій, а отже виступають засобами історичної стилізації. Деякі з цих назв вкраплюються в ретроспективні спогади головних персонажів, хронікальні оповіді автора, наприклад: *Це поважне і високодостойне фаміліо. Наш, так сказати, предок дістав його із шляхетським титулом од його королів-*

ської милості Жигмунда Третього за те, що був його улюбленим **кухнемейстром** і незрівняним майстром дорученої справи [1, 38]; Загалом же місце далеко не завидне: похмура, болотна, лісова, сюди важко добиратися, воно мало кого приваблювало. У гетьманські часи сюди присилялися **ловчі та скоки** для ловитви звіра та здобування дичини, відповідно неподалець є село Ловче [1, 243].

Стилістична роль лексем на позначення осіб за професією, посадою і родом занять пов'язана насамперед із номінативною функцією – прямим називанням людини: *бондар, столяр, стельмах, лакей, учень* тощо. У романі В. Шевчука “Тіні зникомі” зафіксовано значну кількість назв людей, що вживаються у прямому (номінативному) значенні для зображення здебільшого подій, вчинків персонажів, обставин дії, національного простору тощо, наприклад: *Отож після того наказала власному стельмаху виготовити для неї власну бричку, широку й міцну, на що місцевий стельмах виклав усе вміння та старання, витворивши дивовижну, як на наша дитячі очі, почвару, котра вельми матінці сподобалася* [1, 277].

Переважає кількість назв людей за професією функціонує в контекстах, що інформують про давнє виробництво, ремесла, економічні відносини. Вони контекстуально взаємодіють з назвами одягу, знарядь праці, процесів виробництва тощо. Показовими є лексеми *тертичник, маляр, бляхар, вапенник, підмайстер* та ін., які функціонують в оповіді про будівництво родинного мастку Темницьких, наприклад: *Тертичниками працювали власні піддані, при тому за плату, мурарів, вапенників та бляхарів, сницаря, маляра із підмайстрами привезли на підряд. Будував церкву й дім, власне, керував роботами, звісний у нашому краї майстер Кирило Піддубець; церкви й дому його роботи розсипано в довкіллі; Петро Григорович виклав на те будівництво всі власні кошти, які зумів зібрати впродовж життя, він не довіряв управителям, а сам носився на сірому коні по лісах та дорогах, сам відшукував майстрів, наймав їх і видавав платню, навіть указував будівничому Кирилу, якої форми має бути та чи інша частина дому чи церкви* [1, 94].

Традиційними для жанру історичного роману є введення в авторську оповідь застарілих назв людей, пов'язаних із давнім родом занять, – *лихвар, крамар, купець, шинкар*. Такі назви виступають елементами психологічного підтексту, що інформує про економічно-грошові відносини певної доби, своєрідність соціального устрою народів і країн, а отже створюють національний і часовий колорит оповіді. Деякі назви людей за родом занять пов'язані з дохристиянськими віруваннями і звичаями, наприклад: *Серед селян є знахарі, волхви, відьми, відьмаки, зілейники, шептуни, деякі займаються любовними приворотами, забирають у корів молоко чи побільшують його* [1, 24].

У мовній тканині досліджуваного твору трапляються назви людей, пов'язані з мистецтвом, наукою, освітою та ін. Лексеми *філософ, поет, читач, творець музики* надають авторській оповіді об'єктивності, історичної правдивості. Виступаючи змістовими домінантами невластивої прямої мови персонажа, вони перебувають в одному змістовому полі зі словами *наука, логіка, метафізика, математика, історія* та ін., які ретроспективно відтворюють події, пов'язані з життям персонажа, а також надають правдивості художньому зображенню, наприклад: *Мав щастя бути студентом великого філософа, слухав у нього логіку й метафізику, а також математику й натуральну історію, мав чималу книгозбірню у своєму кабінеті* [1, 11]; *Річ у тім, що якимось, пробуваючи в Петербурзі при виконанні службового доручення, я завітав у коло своїх земляків і побачився там із Василем Капністом, поетом і людиною з величезною прихильністю до Малоросії* [1, 17]; – *Що вам зіграти, пане? – Моцарта, Елізабет, Моцар та, – сказав я подумки, – бо немає більш сонячного творця музики за Моцарта* [1, 32]. У такому ж стилістичному полі перебуває назва *правознавець*, яка додає оповіді інтелектуалізму, відтворює окремий пласт українського суспільства тієї доби, наприклад: *Про це свідчить хоч би й те, що Петро Григорович здобув добру освіту і вважався добрим правознавцем* [1, 73].

Класово-соціальну структуру українського суспільства XVIII – початку XIX ст. відображають такі назви: *надвірний радник, депутат* та ін., наприклад: *У 1796 році батько був виведений у надвірні радники, а наступного року посланий од дворянства Чернігівської губернії депутатом до Павла Петровича, щоб віддати подяку за повернення Малоросії її прав, привілеїв та цивільного сулу за Литовським статутом* [1, 236].

Мовна тканина досліджуваного твору активізує вживання лексем *охоронець, лицар*, що втратили первинну семантику – назви людини за родом занять, наприклад: *В одну із ночей, змучений од давніх ран, нових болячок, отямившись до чергового сп'яніння, мій брат, охоронець родинного гнізда,*

раптом пізнав неприглядну й безмежну самотність [1, 44]; – Змужнів, змужнів, – рокотав поважний, трохи пропитий бас. – *Справжній лицар мідного жерла!* [1, 51]. Процеси виникнення нових смислових відтінків назв осіб пов'язані з їх використанням у контексті поза властивою їм сполучуваністю.

У досліджуваному романі зафіксовано значну кількість назв осіб, що відображають соціальний статус, матеріальне становище. Лексеми *князь, граф, цар, цариця, фрейлина, король, імператор, господар, слуга, селянин, поміщик, герцог, панич, дама* та ін. виступають лексичними засобами історичної стилізації мови твору, відтворюють соціальну структуру українського суспільства XVIII – початку XIX ст. Ці ж лексеми – компоненти мовної картини світу письменника, якій притаманні філософські роздуми про історію, психологічний аналіз людських вчинків.

Серед названих лексем вирізняється мікрогрупа на позначення осіб, які займають найвище становище в державній ієрархії. Стилiстична й контекстуальна семантика цих лексем залежить від просторового колориту зображуваних подій та часових чинників. Історичні хроніки, оповіді про історичні події, роздуми про історію активізують назви осіб *імператор, король, цар, граф, князь, фрейлина* та ін., наприклад: *Саме тоді я довідався, що Марія Теодорівна не просто дочка якогось графа Буксгевдена, а російського головнокомандувача у Фінляндії генерала Теодора Теодоровича, що той був спершу ад'ютантом при князі Григорію Григоровичу Орлову, фавориті цариці, більше того, одружився з його дочкою, діставши в придане замка Шлос-Лоде та інші чималі маєтки, більше того, Катерина друга наблизилася їй до себе як фрейлину* [1, 11]. Індивідуальний стиль В. Шевчука характеризується не лише художнім змалюванням історичних подій, епох, героїв, а й тяжінням до психологічно-філософських роздумів про історію, долю народу, традиції. Так, художня оповідь головного героя супроводжується авторськими монологами невластивої прямої мови персонажів, у яких спостерігається заглиблення у внутрішній світ людини, її сприймання історії, роздуми про майбутнє людини й народу.

Детальні розповіді головного героя роману про історію свого роду активізують назви посад у тогочасному суспільстві: *предводитель, маршалок, вельможа* та ін., які сприяють створенню авторської оповіді – зображенню подій, вчинків, явищ. Крім цього, назви осіб є засобом художньої конкретики та історичної правдивості, наприклад: *Дід Петро Григорович помер 6 липня 1771 року на посаді предводителя чи маршалка шляхетства* [1, 9]; *Щодо цього дід, знову таки за гетьманським сприянням, звертався до різних вельмож, зокрема до князя Долгорукого та Остермана, навіть до цариці Анни Іоанівни, до російських резидентів у Варшаві, до сейму, а через графа Гаврила Головкина до графа Михаїла Антонія Потоцького* [1, 73].

Роман В. Шевчука фіксує номінації осіб – лексеми *пан, цар, володар*, які вживаються не в прямій номінативній функції, а як образні, вторинні номінації, наприклад: *Він твердо й навечно вкопавсь у рідну землю, і його інтереси поза маєтків не виходили: тут він був пан, цар, володар, а до іншого мав діло тільки тоді, коли те інше мав змогу чи хотів прибрати до власних рук* [1, 46]. Текст роману засвідчує вживання значної кількості назв осіб як репрезентантів художнього осмислення реальної дійсності й переведення їх у площину образних найменувань.

Визначальною рисою роману “Тіні зникомі” є численні оповіді, побудовані на тематично-композиційних елементах, які семантично зорієнтовані на відображення життя однієї родини. Жанр історичного роману – сімейної хроніки – зумовлює появу контекстів з лексичними блоками – назвами осіб за родинними зв'язками (*батько, дід, син, мати, матінка, брат, дядько, внук, правнук, предок* тощо), наприклад: *Мої предки старовинного шляхетського роду. Дід, Петро Григорович Темницький, був правнуком ротмістра коронного Речі Посполитої Габрієля Темницького* [1, 7].

Вживання тих самих назв у тексті роману завдяки дистантному розташуванню є не звичайним повтором, тождеством понять, а фактом динаміки образного змісту. Так, повторювані лексеми *батько, дід, дядько, предок* та ін. є елементами, які зв'язують сюжетну лінію твору, наприклад: *Таким чином, дід Петро Григорович ніби накреслив між лісів та боліт циркулем своєї свідомості коло і зробив відтак це коло центром усесвіту, пуповиною землі, байдуже, що коло те було куди менше від того, що його бажав накреслити його батько, адже в тому колі, що його накреслив батько, утриматися було неможливо, через що батько дідовий свою велику життєвську гру програв, а Петро Григорович вдався такий, що програвати не бажав* [1, 95]; *Але мрії мого батька певним чином не помирали і в ньому, він тільки загорнув їх у цупкого папера і заховав на споді свого серця –*

ось чому дивний і такий розумний **брат** мій Петро Михайлович [1, 95]; Як оповідав своїм дітям **дід** уже перед смертю, все його життя з **дружиною** у Лісовичах було наповнене такими криками, бо Олена Григорівна Лісовичі невідь чому не злюбила [1, 97].

Привертає увагу повторюваність лексем **дід** і **батько**, постійне нагадування про старших представників роду як компонент єдності образу, засіб “підхоплення” думки, наприклад: **Батько** мій твердив, що **дід**, Петро Григорович Темницький, ще в часи гетьмана Кирила Розумовського збагнув і почав укладати в голові своїх дітей, що вони не малороси, а справжні росіяни, а російські царі – нащадки святого Володимира [1, 8–9]. Старші мої брати й сестри **діда** трохи побоювалися і не дуже йому надокучали, хоча він онуків своїх любив [1, 104].

У лексико-семантичній структурі роману виразно виокремлюється лексична парадигма **прадід** – **прапрадід** – **родоначальник** – **предок**, елементи якої постійно вплітаються в сюжетну лінію, виступаючи ключовими словами оповіді головного героя, наприклад: **Мої предки** старовинного шляхетського роду. **Дід**, Петро Григорович Темницький був **правнуком** ротмістра коронного війська речі Посполитої [1, 7]; Він є спільним **родоначальником** численних родів у Польщі – згодом цей герб почав розділятися для розрізнення поколінь [1, 7]; **Отож**, щоб збагнути деякі дідові дії, маю сказати й пізнати більше про **прадіда**. Річ у тім, що ця особа у нашому роді оповита глухою заслоною, яка майже цілком покриває того таємничого нашого **предка**, відгороджуючи од нащадків [1, 71]. Активним стилістичним прийомом письменника є поєднання слів, близьких за семантикою і стилістикою, що створює враження змістової гармонії, особливої співвимірності, логічного й семантичного об’єднання назв, пов’язаних із поняттям родини, сім’ї.

Художній світ В. Шевчука відзначається мовною естетичністю, багатством виражальних засобів, прагненням до урізноманітнення втіленої думки. Значну роль у цьому процесі відіграють назви осіб за родинними зв’язками, вербалізовані зменшено-пестливими формами іменників **матінка**, **батечко**, **татусь**, наприклад: **Всі тодішні молоді дами з родичів чи знайомих у супроводі дам старших і батечків тих юних дам знаходили причину зробити нашій матінці свої візити, татусь наш на той час уже помер** [1, 35]; **Навіть матінка** моя, яка після смерті **батечка** так рідко сміялася, цього разу також була усміхнена, розсміяні були й мої сестри [1, 35]; – **Але ж він був такий гарний, цей сервіз**, – крізь сльози сказала **матінка**. – **Зате вельми биткий**, – поважно зауважив **батечко**, і собі змахнувши з ока сльозу [1, 237]. Зменшено-пестливі форми іменників **батечко**, **матінка** урізноманітнюють авторську оповідь, впливають на емоційну тональність контексту, надаючи йому позитивного, інтимно-ліричного звучання.

У романі В. Шевчука “Тіні зникомі” назви людей за національністю і місцем проживання вживаються переважно у прямому номінативному значенні і виконують функцію художньо-конкретного зображення. У творах на історичну тематику ці назви є стилістично навантаженими, оскільки сюжетна лінія твору реалізується не лише через оповідь про певні події, а й детальні авторські описи побуту, звичаїв, культури різних народів.

Найбільш поширеними назвами людей за національністю і місцем проживання є слова **українець**, **росіянин**, **поляк**, **татарин**, **турок**, стилістична вартість яких зумовлюється організацією оповідей про давній український рід Темницьких у контексті української історії, які сприймаються як динамічні художні картини, наприклад: **Весь мій довготривалий рід мешкав на просторі, що звався по-різному: Русь, Малоросія, Україна. Мої предки ... потратили під російське берло, сіяли свої кістки на диких полях у війнах із татарами і турками, воювали в інфлянтах, ходили в далекі походи, яких не перелічити, але поступово починали ставати росіянами, принаймні мій батько любив так пишно висловлюватися** [1, 7–8]; **Я висловив тоді Капністу думки свого діда й батька, які згадував тут попереду: мовляв, усі ми тепер росіяни і, коли вже так сталося, такими нам треба залишатися** [1, 17].

Стилістичне навантаження слів названої лексичної групи найповніше реалізується завдяки їх варіативності в називанні тих самих понять. Авторські оповіді в романі містять лексичні синоніми лексеми **українець** – **малоросіянин** і **малорос**, які надають контексту розмовної тональності, наприклад: **При тій розмові був присутній ще один із малоросіян, звали його Микола Миколайович** [1, 17]; **Дід**, Петро Григорович Темницький, ще в часи гетьмана Кирила Розумовського збагнув і почав укладати в голові своїх дітей, що вони не **малороси**, а справжні росіяни [1, 8–9].

Характерним для індивідуального стилю В. Шевчука є своєрідні відступи від головної оповіді – короткі історичні свідчення, психологічно-філософські роздуми про абстрактні поняття, зміст життя, внутрішній світ людини і т. ін., в яких назви людей за національністю і місцем проживання виступають ключовими лексемами, наприклад: *Наші Лісовичі розташовані й справді серед лісів, які обступають їх зусібіч, інколи вони розступаються, і в тих місцях сіють коноплю, жито і яру пшеницю, край той на межі із Білорусією, а люди себе від білорусів, яких звать литвинами, та москалів одрізняють, хоч певною мірою, відрізняють себе і від жителів Полтавської губернії, яких звать українцями, мова їхня – ніби посередині між трьома діалектами: білоруським, великоросійським та малоруським* [1, 23–24].

Висновок. Таким чином, у романі В. Шевчука “Тіні зникомі” номінації осіб надають авторській оповіді логічної впорядкованості, композиційної стрункості й завершеності. Назви осіб виступають компонентами динамічних і статичних описів, стають конкретно-історичним виразником зображуваних подій.

Список використаної літератури

1. Шевчук В. Тіні зникомі. Сімейна хроніка : роман / Валерій Шевчук. – К. : Темпора, 2002. – 304 с.

Статтю подано до редколегії
10.11.2011 р.

УДК 811.161.2

Ю. В. Громик – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки

Заперечні прислівники в західнополіських і суміжних говірках

Роботу виконано на кафедрі історії та культури української мови ВНУ ім. Лесі Українки

Проаналізовано специфіку творення заперечних прислівників у західнополіських та суміжних волинських і середньополіських говірках. Відзначено значну варіативність діалектних структур, неоднорідних за морфологічним складом, походженням, ареалом.

Ключові слова: говірка, ареал, прислівник, заперечна частка.

Громик Ю. В. Отрицательные наречия в западнopolесских и смежных говорах. Анализируется специфика образования отрицательных наречий в западнopolесских и смежных волинских и среднopolесских говорах. Отмечена значительная вариантность диалектных структур, неоднородных за морфологическим составом, происхождением, ареалом.

Ключевые слова: говор, ареал, наречие, отрицательная частица.

Hromyk Yu. V. Negative Adverbs in Western Polissian and Their Contiguous Dialects. The specificity of formation of negative adverbs in Western Polissian and their contiguous Volynian and Middle Polissian dialects is analysed. A considerable variability of dialectal structures, heterogeneous by their morphemic composition, origin and area of distribution is indicated.

Key words: dialect, area of distribution, adverb, negative particle.

Постановка наукової проблеми та її значення. Для найповнішого з'ясування історії української прислівникової системи потрібне вивчення словотвору прислівників на матеріалі кожного українського діалекту. Натомість здобутки українського мовознавства в галузі вивчення прислівників діалектної мови, попри наявність спеціальних досліджень на матеріалі закарпатських [3] і західнополіських [9] говірок та невеликих розвідок про прислівники окремих говіркових груп, досить скромні.